

DOI: 10.36719/AEM/2007-2020/50/18-20

Məfkurə Salam qızı Hüseynova
Azərbaycan Tibb Univeristeti

MÜASİR AZƏRBAYCAN DİLİNİN TƏRKİBİNDƏ ALINMALARIN VƏ BEYNƏLMİLƏL TERMİNLƏRİN YERİ

Açar sözlər: *elm, texnologiya, alınmalar, beynəlmiləl terminlər, müasir Azərbaycan dili*

Key words: *science, technology, international terms, modern Azerbaijani language*

Ключевые слова: *наука, техника, интернациональные термины, современный азербайджанский язык*

Dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsində terminologiyanın mühüm rolu var. Yeni sözlərin dilə daxil olması dilçiliyin digər sahələrinə nisbətən terminologiyada daha tez və məhsuldar baş verir. Terminologiyanın digər mənbələrindən biri olan alınmaların çoxluq təşkil etməsi dilimizin başqa dillərlə qarşılıqlı əlaqədə olması ilə bağlıdır.

XX əsrin sonlarında iqtisadiyyat, elm, texnika, mədəniyyət, informatika və kütləvi informasiya sahələrindəki inkişaf bilavasitə dilin, xüsusilə terminologiyamızın kəmiyyət baxımından inkişaf ilə müşayiət olunur. Sözsüz ki, bu işdə xarici faktorların rolu böyükdür. Qonşu türk dövlətlərinin, Avropa dillərinin lüğət tərkibində işlək olan bir sıra terminlərin dilimizə axını bu gün də fəal şəkildə davam etməkdədir. Bunların sırasında son dövrlərdə dilimizə daxil olan *biznes, menecer, şou-biznes, makler, super-market, motorolla, syd etmək olar. piker, kompüter, vitse-prezident, lisey* kimi yüzlərlə termin qeyd etmək olar. Sovetlər zamanı rus dilindən daha çox yeni söz alınması müşahidə olunsada, XX əsrin sonlarında bu nisbət dəyişmiş, artıq Qərbi dillərinə inteqrasiya üstünlük təşkil etmişdir. Dilin inkişafında xüsusi rol oynayan xarici faktorlardan biri dillərin əlaqəsi, kontaktıdır. Bu faktor xalqlar arasında iqtisadi, siyasi, mədəni və digər əlaqələr əsasında meydana çıxır. Bu ənənə bütün dünya dillərində mövcuddur.

Dilin imkanlarından istifadə edilərək yaradılan terminlər çox vaxt öz alınma qarşılığı ilə paralel işlənir, bu isə terminologiyada yol verilməz hal kimi qəbul olunur. Elmlərin inteqrasiyası, xarici, siyasi, iqtisadi və elmi əlaqələr nəticəsində, xüsusilə son dövrlərdə daha çox alınmaların dilimizə axını etdiyi məlumdur, lakin milli sözlərdən ibarət olan terminlərə də rast gəlmək olar. Bu cür termin-birləşmələrin tərəfləri quruluşca sadə, düzəltmə və mürəkkəb sözlərdən ibarət olur.

Həm milli, həm alınma sözlərdən ibarət olan termin-birləşmələr terminologiyada yalnız milli sözlərdən ibarət olan termin-birləşmələrdən daha çoxdur. Lakin birləşməni təşkil edən ayrı-ayrı termin və ya sözlərin ədəbi dildə qarşılığı tam şəkildə tapılması mümkünsüz. Dilimizin daxili imkanları nə qədər geniş olsa da, beynəlxalq aləmdə qəbul olunmuş və hər hansı elm sahəsində fəaliyyət göstərən terminin uğursuz qarşılığındansa, onun olduğu kimi işlənməsi daha məqsədəuyğundur. "...ümumiyyətlə, elmin inkişafı və müxtəlif elm sahələrinin artması və ictimai yüksəliş, xüsusilə müasir dövrdə ümumbəşəri xarakter daşıyır. Elmin, texnikanın, mədəniyyətin inkişafında dünya xalqlarının, birinci növbədə yüksək mədəniyyətə malik olan xalqların müəyyən rolu vardır. Odur ki, terminoloji leksikanın beynəlmiləl mahiyyəti də mənfi deyil, müsbət bir hadisədir". (1, s.84)

Dilimizin terminoloji qatının mühüm bir hissəsini təşkil edən alınma terminlərdir. Ümumiyyətlə, ədəbi dilimizdə alınmaların nisbəti terminologiyadakı alınmaların nisbəti ilə uyğundur, çünki terminologiya da dilin lüğət tərkibinin mühüm bir hissəsini təşkil edir. "Azərbaycan dilinin müasir mərhələdə terminoloji sisteminin zənginləşməsində, inkişafında və normalaşmasında rus dilindən və rus dili vasitəsilə Avropa dillərindən alınmalar mühüm yer tutur. Bu cür alınmaların miqdarı son illər daha da çoxalmış və mətbuat dilində istifadə dairəsi genişlənmişdir. Bu bir həqiqətdir ki, Azərbaycan dili lüğət tərkibini zənginləşdirən vasitələrdən biri başqa dillərdən alınan terminlərdir. İqtisadi-siyasi dəyişikliklər və elmi-texniki inqilablarla səciyyələnən dövrdə Avropa dillərinin təsir dairəsi çox böyükdür. (2, 86)

Dilin ən çox dəyişikliyə uğrayan hissəsi lüğət tərkibidir. Təbii ki, yalnız daxili dil vasitələrindən istifadə etməklə lüğət tərkibini zənginləşdirmək və yeni söz ehtiyacını ödəmək olmaz. Bu baxımdan alınma və beynəlmiləl terminlərin rolu böyükdür. Terminologiyada beynəlmiləl terminlərlə alınma terminlər arasındakı hüdudu müəyyənləşdirmək, bunları bir-birindən fərqləndirmək ən aktual məsələlərdən biridir. Hər iki ad altında termin dilə əcnəbi dillərdən keçir, bəlkə də, buna görə də tədqiqatçılar bunları eyniləşdirir, fərqləndirmirlər. Lakin elmi tərəfinə diqqət etdikdə fərqləndirici əlamətlər görünür və bunları təhlil etmək elmi baxımdan zəruridir. Azərbaycan dilində rus dilindən alınmalar sırasında beynəlmiləl sözlər də daxil edilir. N.A.Baskakov beynəlmiləl terminlər haqqında yazır: "Telefon, teleqraf", "radio", "elektrik" və s. kimi terminləri belə anlayışları ifadə etmək üçün dilin süni terminləri ilə əvəz edilməsini məqsədəuyğun saymaq olarmı?" (3, 67).

Doğrudan da, alınma terminlərin kortəbii şəkildə milli sözlərlə əvəzlənməsinə cəhd etmək dilə müsbət yox, mənfi təsirini göstərə bilər. Ədəbi dildən fərqli olaraq, termin yaradıcılığında milli, alınma və

beynəlxalq sözyaratma vasitələrinin kombinəsi yolu ilə yaradılan söz-terminlər çox məhsuldardır. Termin yaradıcılığında hər mənənin öz rolu var.

Müasir dilçilik alınma beynəlmiləl sözlərə nisbətən daha geniş anlayış hesab olunur. S.M.Xəlilova alınmaları beynəlmiləl sözlərdən fərqləndirərək yazır: “Alınma sözlər dedikdə mənə dildən əlavə (əsasən) başqa sistemli bir dildə işlənən vahidlər nəzərdə tutulur. Termin və ya söz yayılma dövrünün ilkin mərhələsində ən azı bir dilə keçdikdə alınma sayılır” (4, 141). Müasir dövrdə alınma və internasional terminlərin müxtəlif dillərdə leksik tərtibatı sistemə salınmışdır və bundan sonra dilə gətirilən əcnəbi mənşəyi innovasiyaların tərtibində tarixi dil təcrübəsinə əməl olunur ki, bu da işarə sistemliliyini təmin edir. İndi elə bir dil tapmaq çətindir ki, onda internasionalizmlər fonda dağınıq olsun. Sistemlilik internasional qatın timsalında özünün nümunəvi formasını tapmışdır.

Beynəlmiləl sözlər dilimizə aşağıdakı hallarda daxil olur.

Hər hansı anlayışı ifadə etmək üçün dilin daxili imkanları kifayət etmədikdə və ya onu ifadə edən söz predmetin, vəziyyətin adlandırılması üçün qənaətbəxş olmadıqda alınmalar dilə daxil olan. Məsələn: “dialog” alınma sözünü “söhbət” sözü ilə əvəz etmək olmur. Bu paralelizm deyil, çünki paralelizmlər eyni məfhumu ifadə edən terminlər olduğu halda, bu sözlər mənəca oxşar olan anlayış və məfhumları ifadə edir.

Yeni alınan termin alındığı dilin terminologiyasında eyni elmi anlayışı ifadə etdiyindən keçdiyi dildə öz leksik mənasını dəyişməməlidir. Elmi terminin müxtəlif elm sahələrində işlənməsində bu prinsip bəzən gözlənilir, bəzən də pozulur.

Eyni terminin müxtəlif elm sahələrində işlənməsi elmi məfhumun ifadəsi zamanı eyni və ya oxşar lüğəvi mənənin adlanması ehtiyacından yaranıb. Amorf dilçilikdə kök dillərin ikinci adıdır, kimyada amorf maddənin halıdır. Müstəqillik illərində alınma terminlərin dilə daxil olma səbəblərindən biri də yeni aparat, cihaz, texniki proses və kəşflərin meydana gəlməsi ilə bağlıdır. Elmi-texniki tərəqqinin həyatımıza daxil olması yeni terminlərin terminologiyamıza daxil olması ilə nəticələnir. Rus dili vasitəsilə Qərbi Avropa mənşəli terminlərin alınma işlədilməsi zərurətdən irəli gələn bir haldır. Bu, hər şeydən əvvəl texniki alətlərə, aparat və cihazlara, texniki proseslərə Azərbaycan dilində müvafiq ad verilməsində qarşıya çıxan çətinliklərlə bağlıdır. Bir çox texniki avadanlığı adlandırmaq üçün dilimizin daxili imkanları əsasında müvafiq termin yaratmaq mümkün deyildir. Beləliklə, hazırda Azərbaycan dilində onlarca alınma texniki termin işlənməkdədir. İnformatika terminologiyasında son dövrlər işlək olan faks, telefaks, sayt, teletaym, telekonfrans, fayl, elektrofaks, disk, audiodisk, disketa kimi terminlər artıq ümumişləklik qazanmışdır. Bu, informatika texnologiyalarının həyatımıza, məişətimizə daxil olması və istifadə olunması ilə bağlıdır. Mənşəcə alınma olan bu terminlərin lüğəvi mənəsi publisistika və məişətdə ayrıca olaraq açıqlanmadığı halda, onların istifadəsi, artıq gündəlik həyatımıza daxil olması informatika terminologiyalarının dilimizin işlək leksikasına çevrilməsinə səbəb olan əsas şərtlərdəndir. Hazırda informatikada işlənən bir sıra terminlər artıq dilimizdə işləklik qazanmışdır. Məsələn,

1. Bayt – байт – byte

İnformasiyanın, adətən, 8 dərəcəsi (bitdən) ibarət olan və ardıcıl surətdə ikilik say sistemi ilə ifadə edilən kəmiyyət vahidi.

Fayl – файл – file

İnformasiya texnologiyalarının terminoloji fonduna daxil olan, bu gün şifahi, yazılı publisistikada tez-tez təsadüf olunan bu sözlərin mənşəcə alınma olduğunu, ingilis dilindən rus dilinə və onun vasitəsilə tərcümə olunmadan dilimizə keçdiyini müşahidə edə bilərik. Beynəlmiləl səciyyə daşıyan alınma terminlər dilimizə mənsub olduğu dilin qrammatik qayda-qanunlarını, morfem və fonetik xüsusiyyətlərini də gətirirlər. İltisqa dillərə xas olmayan ahəng qanununun pozulması, ön şəkilçilərin işlənməsi, şəkilçilərin ahəng qanununa uyğun olmadan sözlərə qoşulması, quruluşca düzəltmə sözlərdə kökün müstəqil işləmə bilməməsi kimi xüsusiyyətlər başqa dillərdən keçən sözlərin vasitəsilə dilimizə daxil olur. Dil tarixən zəngin və möhkəm fonetik, morfoloji və qrammatik quruluşa malikdirsə, bu yad xüsusiyyətləri öz sözlərinə tətbiq etmir və dilin saflığını və tarixi qrammatik xüsusiyyətlərini qoruyur. Müstəqillik illərində də işlək olan rus mənşəli a, ak, za, (asimmetrik, akkreditə, zabaykalya) Avropa mənşəli tele, avto, eks, anti kimi ön şəkilçilər (teleanons, avtokod, eksspiker, antiterror) türk mənşəli sözlərə artırılmır, əsasən, alınmaların tərkibində işlənilir.

Söz birləşməsi formasında dilimizə keçən terminlərin tərəfləri də çox zaman bu cür morfemlərlə işlənilir. Tərəfləri alınma olan termin-birləşmələr və ya mürəkkəb terminlər ya hazır şəkildə qəbul olunur, ya da ayrı-ayrı elmi anlayışları və ya leksik mənəni ifadə edən sözlərdən təşkil olunur. Məsələn: hazır şəkildə alınan mürəkkəb terminlər: məsələn; fotoelement, mikrodisk, makrooperator, blok-sxem, kinofilm və s.; ayrı-ayrı dillərdən alınaraq yaranan mürəkkəb terminlər: vidiosüjet, supermövqeyli, beta-süalar, mikrosənəd və s.

Bu mürəkkəb birləşmələrin birinci tərəfləri Avropa (super, beta, mikro), ikinci tərəfləri ərəb-fars (mövqe, süa, sənəd) mənşəlidir.

“İnformasiya prosesi” – birləşməsinin (rusca “informasionny proses”) ikinci tərəfi mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmişdir və ikinci növ təyini söz birləşməsi kimi formalaşmışdır.

Tərəfləri müxtəlif dillərdən alınaraq yaranan termin söz birləşmələri: Bu yolla yaranan terminlərin tərəfləri təşkil edən sözlər mənşəcə fərqlənirlər və aşağıdakı qruplara ayırmaq olar: tərəfləri ərəb-fars mənşəli sözlərdən ibarət olanlar; məsələn: sülhməramlı qüvvələr, əfv fərmanı, mətbuat xidməti, nüfuz dairəsi və s.; tərəfləri ərəb-fars və Avropa dillərindən alınanlar: beynəlxalq status, demokratik təsisat, aqressiv mühit, dünya standartları, konstruktiv mövqe, beynəlxalq konvensiya və s.; hər iki tərəfi rus-Avropa dillərindən alınan: tendet predmeti, immun sistemi, neft strategiyası və s.

Birləşməni təşkil edən sözlərin bəziləri alındığı dildə başqa mənə çalarında işlənsə də, dilimizdə ona yaxın mənəni ifadə edə bilər.

Ümumiyyətlə, alınma sözün mənsub olduğu dildəki mənəni keçdiyi dil üçün həmişə əsas götürülə bilməz. Məsələn, abidə ərəb dilində “ibadət edən qadın” mənəni bildirir və yalnız həmin mənədə işlənir. “Sözlər bir dildən başqa dilə keçərkən ciddi, fonetik, semantik, hətta qrammatik dəyişikliklərə uğrayır”. (5, 84-85)

Müstəqillik illərində terminoloji yeniləşmə, lüğət tərkibinin fəal artımı siyasi, iqtisadi, elmi yeniləşmə ilə bağlıdır. Əvvəlki dövrlərdə mövcud olan və fəal şəkildə işlənən bir sıra terminlər yeniləşmə ilə bağlı lüğət tərkibinin qeyri-fəal fonduna keçir. *Məsələn, raykom, partkom, kommunist, sosialist, pioner, manqa* və s.

Terminologiyada işlənən alınma terminlər aşağıdakı kimi təsnif edilə bilər:

1. Başqa dildən yeni alınan və müasir dövrdə terminologiyada elmi anlayışı ifadə edərək normativləşən.
2. Vaxtilə başqa dildən alınan və müasir dövrdə terminologiyada işlək olan;
3. Tarixi şəraitlə bağlı olaraq dildən çıxan
4. Yeni alınan, lakin terminologiyada hələlik işləklik qazanmayan;
5. Terminologiyada arxaikləşən, lakin dilin lüğət tərkibində “ilişib qalan”;
6. Avropa və rus mənşəli terminlərlə əvəz olunan ərəb, fars mənşəli olanlar;
7. Kök və şəkilsiz müxtəlif dillərdən alınan
8. Tərkibindəki sözlər müxtəlif dillərdən alınan quruluşca mürəkkəb və ya söz birləşməsi şəklində olanlar.
9. Həm başqa dildən alınan, həm də ana dilində qarşılığı olanlar;
10. Başqa dildən alınarkən fonetik tərkibi dəyişməyən;
11. Başqa dildən alınarkən dilimizin qrammatik quruluşuna, fonetik tərkibinə uyğun olaraq dəyişən.

Ədəbiyyat

1. B.Cəfərova. Terminoloji lüğətçilik məsələləri. Bakı, 1997
2. S.Quliyeva. Azərbaycan dilində işlənən alınma terminlər // Terminologiya məsələləri. Bakı, Elm, 2003
3. Н.А. Баскаков. Современное состояние терминологии в языках народов СССР // Вопросы терминологии, Москва, 1961
4. S.Xəlilova. İnternasional terminlər. Bakı, Maarif, 1991
5. A.A.Axundov. Dil və mədəniyyət. Bakı, Yazıçı, 1992

Place of borrowed words and international terms in the modern Azerbaijan language

Summary

Terminology plays an important role in enriching the vocabulary of the language. The introduction of new words in the terminology is faster and more productive than in other areas of linguistics. One of the other sources of terminology is the large number of acquisitions related to the interplay of our language with other languages. A number of terms that have existed in the past and actively used are transferred to the inactive dictionary fund of the dictionary content for updating.

Роль заимствований и интернациональных терминов в современном азербайджанском языке

Резюме

Терминология играет важную роль в обогащении словарного запаса языка. Введение новых слов в терминологию происходит быстрее и продуктивнее, чем в других областях лингвистики. Одним из других источников терминологии является большое количество приобретений, связанных с взаимодействием нашего языка с другими языками. Ряд терминов, которые существовали в прошлом и активно использовались, переносятся в неактивный словарь содержимого словаря для обновления.

Rəyçi: dos. Z.Məmmədova

Məqalə tarixəsi

Göndərilib: 17 yanvar 2020 Qəbul edilib: 22 yanvar 2020